

Текстологія і джерелознавство

Олесь Федорук

УДК 801.82:821.161.2-311.6КулішП.

ДО ІСТОРІЇ ТЕКСТУ СТАТТІ П. КУЛІША

“ОБ ОТНОШЕНИИ МАЛОРОССИЙСКОЙ СЛОВЕСНОСТИ
К ОБЩЕРУССКОЙ. ЭПИЛОГ К “ЧЕРНОЙ РАДЕ”

(з додатком цензурних документів)

У статті на підставі документів з архівних сховищ Москви й Петербурга досліджено історію тексту статті П. Куліша “Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Эпилог к “Черной раде”. Розглянуто текстологічні питання, зокрема проходження статті через цензурне відомство, цензурні втручання в текст, виправлення тексту редактором журналу “Русская беседа” О. Кошельовим.

Ключові слова: цензура, Петербурзький цензурний комітет, Головне управління цензури, “Чорна рада”, текстологія.

Oles Fedoruk. On the history of the text of Kulish's article “On relationship between Little Russian and Great Russian literatures. The epilog to “The Black Council” (With a supplement of the censorship documents)

Based on the censorship documents from the archives of Moscow and St. Petersburg, the paper investigates the history of the text of Kulish's article “On relationship between Little Russian and Great Russian literatures. The epilog to “The Black Council”. The author examines a specific question of textual criticism – the censorship committee's review of Kulish's article, the censor's interference in the text, and the emendations to the text made by the editor of the literary magazine “Russkaya Beseda” (“Russian Conversation”) O. Kosheliov.

Key words: censorship, St. Petersburg Censorship Committee, General Censorship Directorate, “The Black Council”, textual criticism.

Стаття П. Куліша “Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Эпилог к “Черной раде” – одна із центральних у його літературно-критичній творчості. Значення цієї праці у процесі національної самоідентифікації українців влучно означив Г. Грабович: “В історії української критики це є своєрідним вододілом – текст, який встановлює нову планку у процесі національного самоосмислення взагалі й українсько-російського співіснування зокрема. Розвідка – багатогранна. Вона є історичним оглядом тих літературних стосунків <...> й автобіографічним коментарем на своє власне писання, і полемічним виступом, і в першу чергу чи не першою програмовою артикуляцією того згустку проблем, що їх обіймає питання українсько-російських стосунків. І через це, і через свою блискучу інтелектуальну і стилістичну насиченість, вона заслуговує на окреме й детальне дослідження” [2, xlix]. Один з аспектів такої студії – текстологічний, і про Кулішів есей у цьому ракурсі йтиметься у пропонованій розвідці.

Статтю високо оцінили сучасники, та й сам автор розумів, що для української літератури вона знакова й закладає нову парадигму осмислення української словесності, зокрема в її стосунку до російської. Ось що 27 березня 1856 р., через тиждень після створення есею, П. Куліш писав своєму родичеві

М. Білозерському: “Попросите Колю (М. Білозерський, брат Кулішевої дружини. – О. Ф.) взяти у Тарновського и скопировать для Вас *немедленно* мою статью: “О духовном соединении Южной Руси с Северной”. Настоятельно просите, а то не сделает под самыми ничтожными предложениями; а это статья великой важности и, если не ошибаюсь, составит эпоху в русской и малороссийской литературе” [6, 350]. Тут ідеться про статтю, яка згодом отримала назву “Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Эпилог к “Черной раде”. Властиво, після публікації роману в “Русской беседе” (3-тя книжка за 1857 р.) і потім в окремому виданні, також у кінці книжки, цей текст було оприлюднено. Епілог друкують лише разом із російськомовною версією роману, україномовна версія, що з’явилася того ж 1857 р., подана без нього.

Як знаємо з листування П. Куліша, статтю він написав досить швидко. 16 березня 1856 р. критик інформував С. Аксакова: “Теперь я готовлю статью о свободном, т. е. неполитическом соединении южной Руси с северной, которая будет напечатана в виде предисловия при подлиннике “Черной рады” (ідеться про український текст роману. – О. Ф.), но, кажется, может занять сперва место в “Русской беседе” [6, 342-343]. Це найраніша з відомих згадка про те, що П. Куліш працює над статтею. А в наступному листі до цього адресата, від 20 березня 1856 р., він заявив: “Статью “О духовном соединении Южной Руси с Северной” я кончил вчера. Теперь она переписывается и немедленно будет отправлена в Ваш Ареопаг” [6, 345]. Отже, статтю П. Куліш завершив 19 березня в Петербурзі, куди він приїхав не раніше 5-го й не пізніше 7-го березня.

Виношував статтю П. Куліш, проте, досить довго. Зі сходженням на престол Олександра II й наступним послабленням цензури, письменник побачив перспективу опублікувати обидва тексти роману “Чорна рада” – українською і російською. Властиво, вужче, функціональне призначення статті треба було пояснити, мотивувати позицію автора: чому він твір під одною й тою ж назвою друкує українською і російською мовами. І, щонайважливіше, дати розуміння, чому тексти одного й того ж роману співвідносяться не як оригінал і буквальный його переклад, а як тексти, що містять суттєві відмінності, похідні “от различия духа обеих словесностей” [5, 248]. Відтак автор доводить нині очевидне: мова і словесність кровно пов’язані, народ мусить мати свою словесність, створену його мовою, котру він сприймає найповніше, а не чужомовний еквівалент. Окремі наскрізні судження П. Куліша в аналізованій статті про співвідношення української та російської словесностей, про те, що росіяни зазвичай ігнорують проблему вивчення української культури, і що письменникові природніше висловлюватися рідною мовою, і що його писання сприйматимуться в рідномовному світі органічно тощо – ми вже спостерігали у великому, багатому думками листі П. Куліша до С. Аксакова від 1 січня 1856 р. [6, 320-324]. Основне, що єднає лист і статтю – це загострена патріотична тональність; у них узяті високий реєстр національних культурних проблем, які постають перед українцями у процесі їхнього розвитку. Проте у статті вони розвинуті розлого, доказово, на прикладі творчості визначних українських письменників. За висловом П. Куліша, стаття пред’являє “права нашей отдельной национальности” [13, 327].

П. Куліш, завершивши епілог, поспішив розіслати текст своїм приятелям, щоб вони висловили зауваження. 27 березня 1856 р. він надіслав рукопис В. Тарновському-старшому (спонсоріві “Записок о Южной Руси”, перший том яких щойно отримав цензурний дозвіл) із проханням, щоб твір зачитали в колі знайомих качанівського поміщика, який тоді мешкав у Києві: “С этой почтой посылаю Вам страховым письмом статью мою: “О духовном соединении

Южной Руси с Северною. Предисловие к “Черной раде”. Прочитайте ее сперва в своем семействе, а потом на вечере у себя, у Галагана или Юзефовича, не обращая внимания на то, какие тут случатся люди и будут ли или нет у них стриженные волосы. Потом не поленитесь сообщить мне без всякой утайки, что будут говорить о ней ученые мужи и простые смертные. Если бы даже все сказали в один голос, что это вздор, то так прямо и напишите мне, прибавив и свое собственное мнение, каково бы оно ни было. Частные замечания также нужны мне. Еще не знаю, скоро ли будет и будет ли напечатана эта статья, но она может быть во многом исправлена сообразно суждениям киевского Ареопага. Киевские отзывы для меня в этом случае всего важнее, ибо здесь вся раздробленная литературная деятельность Южной Руси приведена к сознанию, и указан ей путь, по которому она должна идти отныне. Если моя статья не окажется чепухой, то сперва будет напечатана в “Русской беседе” в виде объявления об издании подлинника “Черной рады”, а потом – при самой “Черной раде” в виде предисловия” [6, 350].

Наступного дня, 28 березня 1856 р., аналогічне прохання письменник адресував С. і К. Аксаковим: “Прочитайте мою статью (которой переписка оканчивается) сперва дома, а потом в кругу литературных Ваших приятелей, и если я пишу пустяки, то напишите почему. <...> Статью мою в случае надобности всю измарайте поправками и пришлите мне для переделки. Очень, очень буду благодарен!” [6, 352]. За якийсь час, у листі від 16 травня, він знову звернувся до К. Аксакова: “Статью мою в свободное время поправьте карандашом, кое-что просто зачеркните, кое-где поставьте нотабенки и возвратите мне; я ее переделаю и усовершенствую” [3, 85].

Почався тривалий процес шліфування тексту. Зауваження надходили, з одними П. Куліш погоджувався, інші відхиляв. Наприклад, у листі до В. Тарновського-старшого від 8 травня 1856 р. він дякує за висловлені думки, які визнає слушними: “Спасибі Вам, друже коханий, що не полінувались посписувати речі своїх гостей про моє писання, а найбільш спасибі за лист пана Павлова (професор Київського університету. – О. Ф.), примазаний грецьким язиком, наче паляниця сметаною. Казать, да й нічого! бо розумна голова його писала; а треба, бачу, вернуться ще раз до старосвітських книжок, та поміжувати добре над їми, щоб із нас люде не сміялись. Коли ж нічого не врадимо, то, мабуть, чи не ліпше буде надруковати “Чорну Раду” так, як вона єсть, без мудровання” [15, 356].

В іншому листі до цього адресата, від 6 червня 1856 р., П. Куліш висловлюється про сприйняття статті польським письменником М. Грабовським, а також критикує міркування приятелів щодо оцінки творчості Г. Квітки (Основ'яненка): “Написав же до мене й пан Грабовський про передмову до “Чорної Ради”. Сей каже, що праведно возніс я Квітку, а от коли б не пересолив на Тарасові. А про Гоголя, то аж дивується, як ми можемо ізглаголати праведний суд про такого чоловіка серед такої літературної заверухи. <...> А про Квітку мої райці не в силах були мені добре пораяти, коли читали його тільки в московських журналах” [15, 358-359].

Який був первісний текст статті, відомостей немає. Можна лише здогадуватися, що він відрізнявся від опублікованого. Наприклад, у листі від 24 жовтня 1856 р. до В. Тарновського-старшого П. Куліш сповістив про перешкоди, які чинила цензура на шляху до публікації його роману, а також про те, як “Чорну раду” й супровідну статтю сприйняли земляки-українці із цензурного відомства: “О “Черной Раде” идет дело с Главным управлением цензуры. Очень обнадеживают. Земляки, прочитавши ее, пришли в неописанный восторг, т. е., те земляки, которые прикосновенны к сему правлению; а предисловие повторяют тирадами наизусть”. І далі письменник висловив прохання, яке свідчить, що на той час текст уже зазнав чималих

змін: “Не давайте вашего списка никому; в нем многое сказано не так, как следует” [14, 124].

Крім епістолярних матеріалів, у науковому обігу донині не перебували інші джерела для аналізу історії тексту Кулішевої статті, а отже, і саму проблему дослідники оминали. Проте, як з'ясувалося, в архіві редактора “Русской беседы” О. Кошельова зберігся рукопис, який проходив через цензуру і служив набірним для публікації в журналі [12]. Для повнішого розкриття означеної теми необхідно було звернутися й до архівних джерел із фондів Петербурзького цензурного комітету [18] і Головного управління цензури [17] – ці структури санкціонували публікацію есею.

Рукопис статті – це писарська копія з дописками і правками П. Куліша й О. Кошельова. Назву написано рукою П. Куліша на титульній сторінці: “Об отношении малороссийской словесности к общерусской”. Заголовок має продовження, яке перекреслили червоним олівцем: “Предисловие П. Кулиша к изданному им историческому роману на малороссийском языке под заглавием Чорна Рада”. Усі аркуші, починаючи з титульної сторінки, пронумеровані від 226 до 256 (усього 31 аркуш, тобто 62 сторінки). Як цілком зрозуміло, стаття була частиною іншого тексту, який мав 225 аркушів, імовірно, українського тексту “Чорної ради”, нині не відомого. Угорі на титулі стоять помітки: дві зліва (“№ 1223”; “№ 1445. Декабря 29, 1856”) й одна справа (“№ 611. Июня 12го 1857 года”). На звороті титулу цензурний дозвіл: “Печатать позволяется с тем, чтобы по отпечатании предоставлено было в Ценсурный Комитет узаконенное число экземпляров. С. Петербург, 17го июня 1857. Ценсор И. Лажечников”. На кожному аркуші (на непарній сторінці), починаючи із третього, цензор наскрізно розписався: “Цен- / сор / Ив. / Ла- / жеч- / ни- / ков”.

Як уже було сказано, стаття спершу заповідалася як передмова до українського роману “Чорна рада”. Властиво, початок статті, котрий іде після своєрідного “вступу”, відділеного від решти тексту ризкою, виразно пов'язаний з українським романом. Стаття ще мислилася ввідною до нього: “Книга моя, появясь в свет не на общепринятом литературном языке, может ввести многих в заблуждение на счет понятий и цели автора. Вообразят, пожалуй, что я пишу под влиянием узкого местного патриотизма и что мною управляет желание образовать отдельную словесность, в ущерб словесности общерусской. Для меня были бы крайне обидны подобные заключения, и потому я решился предупредить их объяснением причин, заставивших меня избрать язык южнорусский для художественного воссоздания летописных наших преданий” [5, 249].

У рукопису стаття спершу починалася із цитованої фрази “Книга моя, появляясь на свет...”, а вгорі був заголовок: “Предисловие”, котрий було перекреслено червоним олівцем, позаяк П. Куліш дав нову назву (“Об отношении...”), винісши її на титул. У процесі доопрацювання автор власноруч дописав початок – один абзац, який робив не таким явним зв'язок статті з українським текстом роману (“Черная рада” написана мною сперва на южнорусском, или малороссийском языке” і до слів “в читающей южнорусской публике”). Цей “вступ” містить виправлення, зроблені під час його написання, отже, це первісний чорновий варіант, який одразу набув завершеного вигляду. Після “вступу” була помітка редактора, звернена до набірника: “NB Печатать вслед за этим 2^ю страницу” (між закінченням “вступу” та початком наступного тексту утворився чималий проміжок, розрив, який редактор розпорядився усунути). Текст “вступу” й решти есею відділяє риска, наявна й у публікації. Наприкінці статті власноручний підпис автора: “П. Кулиш”.

Рукопис містить дописки і правки рукою О. Кошельова. До речення “польский язык не только беднее народными произведениями, но и моложе

южнорусского; и если мы находим в нынешнем малороссийском языке слова польские, то это значит, что они были заимствованы самими поляками у южных руссов и сделались общими обоим племенам” редактор дописав таку примітку: “Без сомнения, читатели, да и сам автор, не может принимать эти слова в строгом, исключительном смысле, ибо есть в малороссийском языке слова, перешедшие, очевидно, из Польши, хотя, может быть, в позднейшее время. *Изд.*”. У публікації замість примітки редактора йде Кулішева примітка-пояснення: “Разумею слова, составляющие красоту, а не безобразие языка, – слова, которыми любят выражаться наши народные песни и поэты, а не те, которые случается слышать от людей, носящих на себе иногда очень грустные отпечатки чуждой национальности”. Заміна одної примітки (редакторської) іншою (авторською) свідчить, що П. Куліш читав коректуру – про це також далі – і вніс у ній свої виправлення.

До фрази “заслуга г. Соловьева как критика летописи Конисского велика” О. Кошельов як редактор дописав ще одну примітку: “С удовольствием помещаем такой справедливый отзыв о г. Соловьеве, тем более, что читатели в этой же книге найдут опровержение многих его ошибок. *Изд.*” Ця примітка залишилася й у публікації (з уточненою правкою: “в этой же книге Р. Беседы”). Принагідно зазначу, що в одному з найавторитетніших (з огляду на те, що його готував знаний текстолог М. Гончарук) і тиражованих нині видань творів П. Куліша (наклад 90000 примірників), а отже, і в найчастіше цитованих, цю примітку помилково приписано П. Кулішеві [7, 466]. У найновішому виданні “Тарас Шевченко в критиці”, в якому вміщено Кулішеву статтю повністю, авторство примітки зазначено правильно – як редакційної [5, 255].

О. Кошельов уніс також декілька правок у тексті, які П. Куліш, в основному, прийняв. У фрагменті тексту “те из наших *ученых*, которые <...> ограничивают круг специального изучения народа и его речи так называемым *настоящим русским человеком*, отчуждая <...> от участия в деле самопознания и самовыражения тринадцать миллионов южного русского племени” редактор зробив зміну, запропонувавши замість точної цифри абстрактне формулювання: “самовыражения многих миллионов” (у друці “самовыражения многие миллионы”). Коли йшлося про М. Гоголя, О. Кошельов виправив останнє слово у фразі “в его стремлении к велико-русским элементам жизни вижу счастливейший инстинкт таланта” на виразніше – “гения”. Вислів щодо Г. Квітки (“Малороссия не позабыла первых повестей его и, несмотря на неизвестность его в России, ставит его наряду с величайшими живописцами нравов и страстей человеческих”), завдяки О. Кошельову, отримав коректніше прочитання після виправлення слова “неизвестность” на “малоизвестность”. Точнішого вислову набула й думка, яка стосувалася Шевченка: “В языке малороссийском он образовал, или, лучше сказать, отыскал формы”. Раніше було: “В языке малороссийском он создал, или, лучше сказать, отыскал формы”. І, нарешті, одна граматична правка редактора в реченні “Душа чувствует здесь сильное начало народной жизни <...> продолжающее жить сами в себе и сами для себя” виправлено на “само в себе и само для себя”.

Авторських виправлень і дописок у рукопису також порівняно небагато. Крім дописаних назви і “вступу”, П. Куліш завершив одну примітку, яку почав раніше. Було: “Укажу на некоторые места в рассказе Основьяненка “Солдатский портрет”, на те сочинения Гребенки, в которых являются действующими лицами великороссияне, и, наконец, на самые “Мертвые души” Гоголя, в которых русские мужики изображены, по-моему, *карикатурно верно*”. Далі П. Куліш дописав фразу, яка дещо пом’якшує гостру оцінку “русских мужиков”: “Но далеко не удовлетворительно со стороны глубокой внутренней связи,

какая должна существовать между писателем и народом”. Посутню правку П. Куліш вніс у реченні: “Она (Південна Русь. – О. Ф.) не чуждается того, что в этой литературе есть чисто славянского, одинаково родственного каждому племени, но, чувствуя в ней односторонность развития и недостаточность своенародных, чисто русских форм, усиливается выработать из своей нравственной почвы слово полное, сильное, истинно русское, способное выразить южнорусского человека в глубоких и тончайших чертах его характера”. Тут П. Куліш закреслив слово “русское”, яке вже двічі траплялося в реченні (“русских форм”, “южнорусского человека”) і дописав “самобытное”. У фразі “при всем том, я печатаю свою книгу” автор змінив граматичну форму на “при всем том, я напечатал свою книгу”. У реченні “Волею и неволею, я должен был оставить общий литературный путь и сделать поворот на дорогу, едва проложенную и для такого произведения, как исторический роман, представляющую множество трудностей” письменник дописав слово “ужасающих”: “Представляющую множество ужасающих трудностей”. Крім того, у рукопису П. Куліш усунув декілька механічних помилок, які зробив писар (їх тут не зазначаю).

Рукопис містить також пару закреслень. У цитаті з універсалу І. Брюховецького, запозиченого з “Истории Малой России” Д. Бантиша-Каменського, “полем и морем славы у всего света добыло” [1, 192] після слова “света” закреслено “себе” (слово відсутнє й у самому першоджерелі; характер закреслення, уточнення цитати, свідчить про те, що його зробив автор). Ще одне закреслення в реченні “нет человека в Малороссии, сколько-нибудь грамотного и расположенного к поэзии, который бы не повторял их наизусть и не хранил в душе, как драгоценное достояние”, після слова “драгоценное” було “её”.

Як уже було сказано, П. Куліш читав гранки статті. Крім примітки, котру автор написав у гранках, тут він зробив іще низку лексичних змін, урахуваних у публікації. Посутній характер цих правок дає підстави атрибуувати їх більшою мірою П. Кулішеві, ніж редакторів журналу, хоча редактор також міг докласти до них руку. У рукопису – “в Русской Беседе напечатан вольный перевод”, у публікації – “здесь напечатан вольный перевод”; “пиша подлинник” – “сочиняя подлинник”; “отреклись от материнского языка своего” – “отреклись от природного языка своего”; “вбирать в себя пищу из особенной народной почвы” – “вбирать в себя пищу из собственной народной почвы”; “Здесь опять малороссияне сожалеют” – “Здесь опять многие из малороссиян сожалеют”; “против простодушных неудовольствий малороссиян” – “против простодушных неудовольствий некоторых малороссиян”; “в цветистой и фантастической одежде народной песни” – “в цветистой и сияющей одежде народной песни”; “не переставала выражать себя в более и более определительных формах” – “не переставала выражать себя в более определенных формах”.

Як бачимо, текст статті повсякчас шліфувався, поліпшувався. Цей процес відбувався й на етапі створення статті та першої її критики Кулішевими приятелями, і на завершальному етапі публікації, коли автор правив у гранках (що цензура не вітала). В одному місці П. Куліш, однак, зробив принципову зміну, характер якої, без сумніву, зумовлений утручанням цензури або міркуваннями автоцензури. Щоб пояснити це, необхідно заглибитися в цензурну історію публікації статті.

З Кулішевого листування знаємо, що цензурне проходження українського тексту “Чорної ради” було досить непростим, й особливу увагу цензура звернула на статтю-передмову. Описуючи свої митарства, 25 листопада 1856 р. письменник скаржився О. Бодянському: “Разів по п’ять на тиждень їжджу з поклонами, щоб дозволили “Чорну раду” на світ появити, і чого вже з нею не

було? Була вона і в злодіяка Срезневського в руках, да насилу вирятовав. Тепер уже певне обіцяють пропустить, да ще Бог знає: казав пан – кожух дам, да й панське слово тепле!” [16, 308]. Пишучи це, П. Куліш ще не знав, що того ж дня, 25 листопада, цензор І. Лажечников дозволив роман до друку (позначено на звороті титулу). Цензурний дозвіл, проте, стосувався лише роману, а стаття потребувала окремого дозволу. І тут із нею виникла затримка.

26 грудня 1856 р. П. Куліш сповістив М. Білозерського: “Об предисловії до “Чорної ради” веду гірку волокиту по цензурних судах” [10]. 23 січня 1857 р. П. Куліш писав до дружини: “<...> предисловіє взяв князь Вяземський читать до себе, щоб іще раз перечитать” [8]. Уже і книжку надрукували, а дозволу на публікацію передмови ще не було. 9 лютого 1857 р. письменник поінформував Г. Галаґана: “Чорна рада” напечатана вже вся, а предисловіє цензура ще придержує. І хочеться, і мати не веліла – оттак і тій цензурі!” [19, 348]. А через кілька днів, 14 лютого, до М. Білозерського: “Книжки мої понапечатувані (другий том “Записок о Южной Руси” й “Чорна рада”. – О. Ф.), да одна без хвоста (супровідні статті М. Грабовського й П. Куліша до так званого універсалу Остряниці. – О. Ф.), а друга без голови, то й жду – не хочу так випускати. Хвіст главне правленіє пропустило, да щось цензор загаявсь у Москві з підписом, а голову іще оглядують, чи не кусатиметься. Голова же сія єсть предисловіє до “Чорної ради” [11].

Щоб простежити процес проходження Кулішевої статті через цензурне відомство, варто звернутися до його архіву. 4 січня 1857 р. в Петербурзькому цензурному комітеті, унаслідок подання цензора І. Лажечникова, було розпочато справу “О рассмотрении рукописи “*Черная Рада*, Историческая хроника на южно-русском языке. Соч. П. Кулиша”. І. Лажечников доповів, що він отримав від П. Куліша на цензурування статтю, яка його бентежить: “Получил я из Ценсурного Комитета для ценсурования, написанное на русском языке, “Предисловие к Черной Раде, хронике 1663 года”, написанной на малороссийском языке, соч[инение] Г[осподина] Кулиша. Находя, по собственному выражению автора, что в этом сочинении рассуждается о внесении “примирительного начала между двух племен, связанных материально и отчасти духовно, но разрозненных старыми недоразумениями и недостатком взаимной оценки”, я полагаю, что столь важный предмет требует рассмотрения его Высшею Ценсурою. Тем более нахожу это необходимым, что автор объявил мне, что, желая поместить это же самое “Предисловие к Черной Раде”, вместе с самою “Хроникою”, писаною на русском языке, в московском журнале “Русская беседа”, он условился с редакцією его исходатайствовать на то дозволение Главного Управления Ценсуры”. Укінці цензор висловив прохання передати статтю на розгляд Головного управління цензури [18, 1-1 зв.].

До Головного управління Кулішева стаття потрапила наступного дня, 5 січня, і тут теж було заведено справу “О Предисловии к исторической хронике под заглав[ием] *Черная Рада*. Соч[инение] П. Кулиша”. Розглянувши подання Комітету на своєму засіданні, що відбулося 12 січня, Головне управління вирішило: “Рукопись сочинения г. Кулиша на русском языке, под заглавием: *Предисловие к исторической хронике (1663 года) на южно-русском, под заглавием “Черная Рада”,* передать на предварительное рассмотрение члена сего Упр[авления], Т[оварища] М[инистра] Н[ародного] П[росвещения], Т[айного] С[оветника] Князя Вяземского” [17, 3-4].

На час, коли стаття потрапила на експертну оцінку до П. В'яземського, П. Куліш уже мав із ним пертрактації щодо цензурного проходження фрагмента другого

тому “Записок о Южной Руси” (“О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян в XVII веке” – статей М. Грабовського і самого П. Куліша щодо псевдоуніверсалу Остряниці, справжність якого обоє вони не піддавали сумніву). П. В'яземський у Головному управлінні цензури розглядав ці статті на подання московського цензора М. фон Крузе. У цитованому вище Кулішевому листі до М. Білозерського від 14 лютого йдеться про цензурний дозвіл саме цих текстів. 16 грудня 1856 р. П. Куліш поінформував П. В'яземського, що відповідно до його зауважень він “смягчил некоторые выражения” й написав “несколько предварительных слов” [20, 207-208]. Відтак П. В'яземський розпорядився: “По моим замечаниям автор сделал изменения в своей рукописи и в настоящем виде она может быть напечатана” [20, 208].

Однак, якщо пояснювальні статті до історичного документа, що стосувалися українсько-польського минулого, П. В'яземський, хай із зауваженнями, але дозволив друкувати, то з дозволом передмови до “Чорної ради”, яка заявляла право української культури на самобутній розвиток та порушувала питання духовного співіснування України і Росії – вочевидь, проблему набагато складнішу й пікантнішу – він зволікав. Минуло кілька місяців після того, як І. Лажечников подав Кулішеву статтю на розгляд Головного управління цензури, а справа з її дозволом, по суті, не просувалася. 9 березня 1857 р. П. Куліш поінформував дружину, висловивши сподівання на допомогу обер-прокурора Священного синоду графа О. Толстого: “Был я у графа Толстого (обер-прокурора). Он с сокрушением сердца узнал о колебании князя Вяземского и обещал употребить вновь свое влияние. Доверенность его ко мне, или, лучше сказать, – уверенность во мне, необыкновенна. Он не жалуется современной литературы и называет себя гасильником; но говорит: “Уж если я, гасильник между ними (верховными цензорами), желаю видеть ваше предисловие в печати, то что же им думать!” Все, однако же, он призадумался над замечаниями Вяземского и сказал, что, видно, нельзя его поколебать, если он так говорит. По крайней мере он обещал привести дело в ясность, т. е. чтобы сказали *нельзя*, и тогда я выпущу “Чорну раду” без предисловия” [9].

Проте минув місяць, а результату так і не було. Зволікання із цензурним дозволом у П. Куліша, цілком зрозуміло, викликало неабиякі роздратування. Так, у листі до П. Плетньова від 20 квітня 1857 р. він гостро нарікав на теперішню цензуру в Росії й різко висловився про П. В'яземського: “Наши цензоры – это собаки, которые не дают человеку спокойно пройти на улице, а их начальники тяжелые колоды поперек дороги... Прежде нами цензура правила, как строгий, необразованный барин, воображавший, что арапникъ есть лучший жезл правосудия; а теперь она превратилась в строгую, глупую, подозрительную и неугодную барыню, которая за одно то уже считает нас врагами своими, что мы не чиновники, а печатники, даже не литераторы. Я к Вам писал о князе Вяземском, что он кое-что для меня сделалъ; но это он сделал по просьбе графа Толстого; а теперь он даже его изумляет своею старушечью неподвижностью. Государь поставил его главным лицом в цензуре с тем, чтоб нашу литературу очеловечить, а он отдал нас под начальство своим канцелярским, без которых он не смеет сделать шагу, и теперь нам вдвое хуже прежнего” [13, 284].

Минув, однак, ще місяць, поки дозвіл таки було дано. В архівній справі Головного управління цензури міститься клаптик паперу із власноручною резолюцією П. В'яземського: “Измененную по моим замечаниям статью г. Кулиша под заглавием *Предисловие* && передать снова на рассмотрение цензуры” [17, 5]. На його основі 24 травня з Головного управління цензури

до Петербурзького цензурного комітету вийшло розпорядження за підписом П. В'яземського: “Ныне автор, по моим указаниям, переделал эту статью, носящую новое название: *Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Предисловие П. Кулиша к изданному им историческому роману на малороссийском языке под заглавием: Чорна Рада*”. І далі висловлено побажання: “Препровождая при сем эту статью, в рукописи, покорнейше прошу Ваше сиятельство предложить С. Петербургскому Цензурному Комитету рассмотреть оную вновь, на основании общих цензурных правил” [18, 3-3 зв.; 17, 6-6 зв. (відпуск)]. Формальний дозвіл на публікацію статті І. Лажечников дав щойно 17 червня 1857 р.

За уважного вивчення цензурної історії “Об отношении...” можна дійти кількох текстологічних висновків. Цитата фрагмента статті з доповідної І. Лажечникова – “примирительного начала между двух племен, связанных материально и отчасти духовно, но разрозненных старыми недоразумениями и недостатком взаимной оценки” – частково збігається з текстом рукопису, де йдеться (від початку речення): “Назначение Гоголя было внести начало глубокого и всеобщего сочувствия между двух племен, связанных материально и отчасти духовно, но разрозненных старыми недоразумениями и недостатком взаимной оценки”. Отже, можна думати, що до І. Лажечникова спершу потрапив текст, в якому це речення було таким: “Назначение Гоголя было внести примирительное начало между двух племен, связанных материально и отчасти духовно, но разрозненных старыми недоразумениями и недостатком взаимной оценки”. Цілком імовірно, що для Головного управління цензури П. Куліш виготовив білову копію статті¹, яка згодом слугувала набірною для публікації в “Русской беседе”. У фінальному рукопису цю фразу маємо зміненою, і вже в ній автор зробив ще одну правку, – закреслив слово “отчасти”. Унаслідок цього закреслення в публікації з'явився текст із цілковито іншим змістом: “Двух племен, связанных материально и духовно”. І якщо заміну словосполучення “примирительное начало” на “начало глубокого и всеобщего сочувствия” можна мотивувати авторським наміром поліпшити текст (хоча гострота вислову в новому варіанті дещо послаблена, у першому варіанті виразний натяк на протиставлення двох народів), то усунення з тексту слова “отчасти” пояснюється лише цензурним утручанням. Адже одна з тез, на яких базовано статтю П. Куліша, та, що між “двух племен” існує не повна, а часткова духовна спорідненість. На мою думку, у майбутній критичній публікації статті це слово варто поновити.

У розпорядженні Головного управління цензури за підписом П. В'яземського, як уже було зазначено, ішлося: “Ныне автор, по моим указаниям, переделал эту статью, носящую новое название: *Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Предисловие П. Кулиша к изданному им историческому роману на малороссийском языке под заглавием: Чорна Рада*”. Постає питання: як саме автор переробив статтю, наскільки істотні були внесені зміни?

Впадає у вічі, що “новое название” статті, яку навів П. В'яземський, повністю збігається з тою назвою, яку автор дописав у рукопису. Перед тим, як автор її створив, про це я вже зазначив вище, стаття називалася лише “Предисловие”. Й у своєму поданні до цензурного комітету І. Лажечников також указав, що він отримав “Предисловие к Черной Раде, хронике 1663 года”, іншої назви цензор не вжив. Цілком очевидно, що початкова назва, яку

¹ Про те, що І. Лажечников розглядав інший примірник статті (автограф або копію), свідчить посилання цензора на конкретну сторінку – 19, на якій міститься ця фраза.

П. Куліш придумав, щойно написавши статтю “О духовном соединении Южной Руси с Северною”, того часу (пізньої осені 1856 р.) уже не фігурувала¹. Але тоді ще не існувало й нової назви, яка визріла, імовірно, під час спілкування з П. В'яземським.

Крім назви, П. Куліш дописав також короткий “вступ”, про це також уже йшлося, і цей “вступ”, без сумніву, зробив статтю стрункішою, усунувши пряму, дещо недоречну прив'язку до українського тексту роману, тоді як статтю було друковано окремо від нього. Можна припустити, що й назву, і “вступ” створено в один період, який П. В'яземський означив фразою: “Ныне автор, по моим указаниям, переделал эту статью”². Тут варто ще раз провести аналогію, як П. Куліш кількома місяцями раніше під впливом П. В'яземського вніс деякі зміни до закінчення другого тому “Записок о Южной Руси”. У згаданому вже листі до російського поета і критика від 16 грудня 1856 р. П. Куліш писав: “Я исправил, по указаниям вашего сиятельства, мою рукопись, смягчил некоторые выражения (для большей видимости красными чернилами) и прибавил на стр. 246 несколько предварительных слов, в которых приписываю нам, русским, готовность выслушать терпеливо и внимательно мнения иноплеменных и иноверных писателей для полного уразумения истины” [20, 207]. Згадані тут “несколько предварительных слов” – це вступна нотатка до “Замечаний М.А. Грабовского”, яку було вміщено у виданні під назвою “Несколько предварительных слов от издателя” й так само, як Кулішів “вступ” до “передмови”, була відділена від тексту М. Грабовського рискою. Нині ця нотатка сприймається природньо, як органічна частина всієї публікації “універсалу” Остряниці, так само невід'ємну частину “Об отношении...” становить дописаний у ній “вступ”.

Контакти автора із цензурним відомством як із контролюючо-репресивним органом мали не тільки характер сковування творчої волі, ці зв'язки могли бути і продуктивними, якщо цензор був освіченою, ерудованою людиною й висловлював автору слушні зауваження або побажання. Наприклад, князь М. Шаховський, майбутній начальник Головного управління у справах друку, так відзначив позитивний вплив цензора М. Гілярова-Платонова на П. Куліша як редактора Гоголевих творів, виданням яких той займався того-таки 1857 р.: “Нам довелось прочитать также письма Кулиша к Гилярову по поводу этого дела, из коих нельзя было не усмотреть, что цензор оказывал сильное влияние на пылкого издателя, торопившегося с изданием, даже в ущерб совершенству самого дела” [20, 194].

Вивчення рукопису дає підстави говорити, що П. В'яземський як верховний цензор поблажливо поставився до тексту статті, і заручившись його відгуком, І. Лажечников дозволив статтю без змін. Отримавши цензурний дозвіл, П. Куліш 18 червня 1857 р. поділився із дружиною радісною новиною: “<...> получаю я из цензурного Комитета пакет. Распечатываю и что же? Предисловие к “Чорной раде”, пропущенное без всякой помарки” [13, 327]. Те саме він підтвердив і в листі до сестер М. і О. Милорадович від 19 липня

¹Ця назва ще трапляється в Кулішевому листі до К. Аксакова від 3 травня 1856 р. [3, 83].

²Це припущення має одне вразливе місце, яке наразі я пояснити не можу. Рукопис, як уже було зазначено, має пагінацію аркушів (не сторінок) із 226 по 256, до того ж пагінація йде від титульної сторінки. Якщо це саме той рукопис, який розглядало Головне управління цензури, і якщо П. Куліш дописав титул і вступ, то коли ж аркуші було пагіновано? Після розгляду Головного управління? Але тоді на його експертизу надійшов примірник без пагінації. А може, то якийсь інший примірник? Бентежить також, що в рукопису немає жодних поміток П. В'яземського, який так довго тримав текст у себе й потім зробив якісь зауваження, на які П. Куліш відреагував. Треба також сказати, що коли я вивчав рукопис, на жаль, не звернув уваги, як перші два аркуші (на яких дописано титул і вступ) скріплено з іншими. З огляду на теперішню ситуацію в країні, виправити цей мій недогляд не просто.

1857 р.: “Тепер воно (“предисловіє”. – О. Ф.) печатається в “Руській бесіді”, без усякої переміни” [4, 74].

В особі П. В'яземського, поета і критика, друга О. Пушкіна, а також П. Плетньова, з яким в особливих, майже родинних, стосунках був П. Куліш у 1840-х рр., цензура не так змінила текст, як зумовила велику затримку в його публікації. Понад півроку забрав цензурний розгляд статті, і за цей час український текст “Чорної ради” вийшов друком і поширювався без “передмови”. Намір видати роман із “передмовою” так і не вдалося здійснити. Отримавши цензурний дозвіл, П. Куліш деякий час снував думки вмістити статтю на початку третього тому “Записок о Южной Руси”, однак і цей намір, як і плани з підготовкою наступних томів “Записок...”, був нереалізований¹.

Оскільки П. Куліш у цензурних справах виявив властиву йому енергію, наполегливість і винахідливість, з одного боку, і що від Головного управління цензури експертною оцінкою статті займалася така людина, як П. В'яземський, а цензором був російський романіст І. Лажечников, із другого, стаття з'явилася такою, якою автор написав.

ДОДАТОК

У додатку публікую п'ять документів із Російського державного історичного архіву – з фондів Петербурзького цензурного комітету (ф. 777. – Оп. 2. – Спр. 5. – 1857 р.) та Головного управління цензури (Ф. 772. – Оп. 1. – Спр. 4027. – 1857 р.). Документи Петербурзького цензурного комітету містяться у справі “О рассмотрении рукописи “*Черная Рада*, Историческая хроника на южно-русском языке. Соч. П. Кулиша”. Їх подано під № 1 – подання цензора І. Лажечникова до Комітету (арк. 1-1 зв.) і № 2 – відношення міністра народної освіти кн. П. В'яземського до куратора Петербурзької шкільної округи й водночас голови Петербурзького цензурного комітету кн. Г. Щербатова про те, що П. Куліш урахував зауваження, висловлені щодо його статті, і її можна знову дати на цензурний розгляд Комітету (арк. 3-3 зв.). Один документ-відпуск (арк. 2-2 зв.) із цієї справи не друкую, оскільки він повністю відповідає оригіналові, уміщеному тут під № 3. Документи Головного управління цензури взято зі справи “По представлению СПбургского Ценз[урного] Ком[итета] о *Предисловии к исторической хронике под заглав[ием] Черная Рада Соч. П. Кулиша*”: № 3 – подання Петербурзького цензурного комітету до Головного управління цензури про потребу розгляду Кулішевої статті вищою цензурною інстанцією (арк. 1-2); № 4 – резолюція засідання Головного управління про те, що Кулішеву статтю варто передати на попередній розгляд кн. П. В'яземському (арк. 3-4), і № 5 – резолюція кн. П. В'яземського у вигляді нотатки на окремому аркуші про те, що П. Куліш статтю змінив відповідно до висловлених зауважень і що її тепер можна знову передати на цензурний розгляд Комітету (арк. 5). Із цієї справи також не друкую один документ-відпуск (арк. 6-6 зв.), оскільки оригінал знаходиться у справі Петербурзького цензурного комітету (№ 2 у цій добірці). На відміну від оригіналу цей відпуск скріпив своїм підписом директор А. Берте й завірив помічник секретаря.

¹ У листі до дружини від 18 червня 1857 р. П. Куліш писав: “Скажи Николаю Данил., что ту рукопись, которая послана при книге, я ему дарю теперь совсем, но распространять ее не надобно. Третий том “Записок о Ю. Р.”, о котором я помышляю, откроется этой статьею, предьявляющею права нашей отдельной национальности” [13, 327]. Рукопис, про який ідеться, – це стаття “Об отношении...”. Судячи з того, що автор просить її не поширювати, текст відрізнявся від опублікованого (див. також вище цитату із цього листа, продовження якої становить дана). Ще один рукопис П. Куліш надіслав сестрам Милорадовичам разом із листом від 19 липня, в якому писав: “Послав Вам пан Андрій (Маркевич. – О. Ф.) моє предисловіє до “Чорної ради” [4, 74] (див. також вище цитату із цього листа). Про список В. Тарновського-старшого автор писав йому в листі від 24 жовтня 1856 р. (див. цитату і поклик вище). Отже, окрім цензурного набірнього примірника, існувало ще принаймні два автографи або списки статті та один список, який був у Тарновського.

Д е л о

С. Петербургского Ценсурного Комитета
О рассмотрении рукописи "*Черная Рада*,
Историческая хроника на южно-русском языке.
Соч. П. Кулиша"

Началось 4го января 1857го года

Кончено 17 апреля 1886 года

В сем деле номерованных листов 16

№ 1

Его Сиятельству,
Господину Исправляющему должность Попечителя
С. Петербургского Учебного Округа
Цензора Лажечникова

П р е д с т а в л е н и е

Получил я из Ценсурного Комитета для ценсурования, написанное на русском языке, "Предисловие к Черной Раде, хронике 1663 года", написанной на малороссийском языке, соч[инение] Г[осподина] Кулиша. Находя, по собственному выражению автора, что в этом сочинении рассуждается о внесении "примирительного начала между двух племен, связанных материально и отчасти духовно, но разрозненных старыми недоразумениями и недостатком взаимной оценки" (стр. 19), я полагаю, что столь важный предмет требует рассмотрения его Высшею Ценсурою. Тем более нахожу это необходимым, что автор объявил мне, что, желая поместить это же самое "Предисловие к Черной Раде", вместе с самою "Хроникой", писаную на русском языке, в московском журнале "Русская беседа", он условился с редакциею его исходатайствовать на то дозволение Главного Управления Ценсуры.

И потому имею честь покорнейше просить Ваше Сиятельство предоставить прилагаемое при сем "Предисловие к Черной Раде" на рассмотрение Главного Управления Ценсуры.

Ценсор *И. Лажечников*

№ 2

Министерство
народного просвещения.
Канцелярия
Министра.
24 мая 1857 г.
№ 966

Господину
Исправляющему должность Попечителя
С. Петербургского Учебного Округа.

С. Петербургский Ценсурный Комитет, 4го января сего года за №11, представил в Главное Управление Ценсуры рукопись на русском языке: *Предисловие к исторической хронике (1663 года) на южно-русском языке под заглавием "Черная рада"*, П. Кулиша, сочиненной на малороссийском языке.

Ныне автор, по моим указаниям, переделал эту статью, носящую новое название: *Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Предисловие П. Кулиша к изданному им историческому роману на малороссийском языке под заглавием: Чорна Рада.*

Препровождая при сем эту статью, в рукописи, покорнейше прошу Ваше Сиятельство предложить С. Петербургскому Ценсурному Комитету рассмотреть оную вновь, на основании общих ценсурных правил.

Товарищ Министра
Народного Просвещения
Директор

К[нязь] Вяземский
А. Берте

Помітка про отримання: 26 мая 1857

Помітка: в Ценсурный ком[итет]

Д е л о

По представлению СПбургского Ценз[урного] Ком[итета]
о Предисловии к исторической хронике под заглав[ием]
Черная Рада Соч. П. Кулиша

Начато января 5^о дня, 1857 года

Окончено 24 мая 1857 года

На 6 листах

№ 3

Министерство
Народного Просвещения
Сенк[т]петербургский
Цензурный Комитет
С^т Петербург.
4 января 1857 года
№ 11

В Главное Управление Ценсуры

На рассмотрении С. Петербургского Ценсурного Комитета находится рукопись, на русском языке: *Предисловие к исторической хронике (1663 года) на южно-русском языке, под заглавием "Черная Рада", П. Кулиша*, сочиненной на малороссийском языке.

Г. Ценсор Лажечников, рассмотрев означенную рукопись, нашел, по собственному выражению Автора, что в этом сочинении рассуждается о внесении "примирительного начала между двух племен, связанных материально и отчасти духовно, но разрозненных старыми недоразумениями и недостатком взаимной оценки" (стр. 19); а потому Г. Ценсор Лажечников полагает, что столь важный предмет требует рассмотрения его высшею Ценсурою, тем более, что автор объявил ему, что, желая поместить это же самое "Предисловие к Черной Раде", вместе с самою "Хроникою", писаную на русском языке, в московском журнале "Русская беседа", условился с редакцией этого журнала исходатайствовать на то дозволение Главного Управления Ценсуры.

С. Петербургский Ценсурный Комитет, находя мнение Г. Ценсора Лажечникова уважительным, имеет честь представить о том, вместе с поименованною рукописью, на благоусмотрение Главного Управления Ценсуры и присовокупить, что упомянутая "Хроника Черная Рада", на малороссийском языке, уже одобрена Г. Ценсором Лажечниковым к печатанию.

Председатель К[нязь] Щербатов
Секретарь А. Ярославцов

Помітка про отримання: 5 января 1857

Помітка: №139

Помітка: вследствие приказания Г. министра о другой статье П. Кулиша¹, полагаю, что и эту нужно внести в Глав[ное] Управ[ление] Ценсуры.

Помітка: 24 мая

№ 4

Зас[едание], 12 января 1857.

Статья 11^я.

О сочинении Кулиша
"Предисловие к исторической
хронике 1663 года"

Слушали представление Спб[ургского] Ценз[урного] Ком[итета] от 4 сего января за № 11, в коем значится, что на рассмотрение сего Комитета находится

¹ Ідеться про закінчення другого тому "Записок о Южной Руси" – супровідні статті М. Грабовського і П. Кулиша до так званого універсалу Острияниці.

рукопись на русском языке: *Предисловие к исторической хронике (1663 года) на южно-русском языке, под заглавием “Черная рада”, П. Кулиша*, сочиненной на малороссийском языке. Комитет, рассмотрев означенную рукопись, нашел, согласно с собственным выражением автора, что в этом сочинении рассуждается о внесении “примирительного начала между двух племен, связанных материтально и отчасти духовно, но разрозненных старыми недоразумениями и недостатком взаимной оценки” (стр. 19); а потому полагает, что столь важный предмет требует рассмотрения его высшею цензурою, тем более, что автор желает поместить это же самое “Предисловие к Черной Раде”, вместе с самою “Хроникой”, писанною на русском языке, в московском журнале “Русская беседа”, и условился с редакцией этого журнала исходатайствовать на то позволение Главного Управления Ценз[уры]. О сем С. Петерб[ургский] Ценз[урный] Комитет предоставил, вместе с поименованною рукописью, на благоусмотрение Гл[авного] Упр[авления] Цензуры, присовокупляя, что упомянутая “Хроника: Черная Рада”, на малороссийском языке, уже одобрена цензором Лажечниковым к печатанию.

Гл[авное] Упр[авление] Ц[ензуры] определило: рукопись сочинения г. Кулиша, на русском языке, под заглавием: *Предисловие к исторической хронике (1663 года) на южно-русском, под заглавием “Черная Рада”,* передать на предварительное рассмотрение члена сего Упр[авления], Т[оварища] М[инистра] Н[ародного] П[росвещения], Т[айного] С[оветника] Князя Вяземского.

Верно. Пом[ощник] Секр[етаря] Підпис

№ 5

Измененную по моим замечаниям статью Г. Кулиша под заглавием *Предисловие* && передать снова на рассмотрение цензуры.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края. – М., 1822.
2. *Грабович Г.* Прижиттєва рецепція Шевченка: становлення національного поета // *Тарас Шевченко в критиці / Упоряд. О. Боронь, М. Назаренко; за заг. ред. Г. Грабовича.* – К.: Критика, 2013. – Т. I.
3. *Гудзій М.* Невидані листи П.О. Куліша до Аксакових // *Радянське літературознавство.* – К., 1957. – № 19.
4. *Дорошкевич Ол.* Куліш і Милорадовичева. Листи. – К., 1927.
5. *Кулиш П.* Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Эпилог к “Черной раде” // *Тарас Шевченко в критиці.* – К.: Критика, 2013. – Т. I.
6. *Куліш П.* Повне зібрання творів. Листи / Упоряд., комент. О. Федорук. – К.: Критика, 2009. – Т. II: 1850–1856.
7. *Куліш П.* Твори: У 2 т. / Підготував тексти, упоряд. і склав приміт. М.А. Гончарук. – К., 1989. – Т. 2.
8. *Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ).* – Ф. I. – Од. зб. 28784.
9. *ІР НБУВ.* – Ф. I. – Од. зб. 28786.
10. *ІР НБУВ.* – Ф. I. – Од. зб. 29067.
11. *ІР НБУВ.* – Ф. I. – Од. зб. 29068.
12. *Науково-дослідний відділ рукописів Російської державної бібліотеки.* – Ф. 139. – Картон 7. – Од. зб. 10.
13. *Петров В.* Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість. – К., 1929. – Т. 1.
14. *Письма Кулиша к В.В. Тарновскому. 1855–1858 // Киевская старина.* – 1898. – № 4.
15. *Письма П.А. Кулиша к В.В. Тарновскому. (На малорусском языке). 1856–1857 // Киевская старина.* – 1898. – № 12.
16. *Письма П.А. Кулиша к О.М. Бодянскому. (1846–1877 г.г.) // Киевская старина.* – 1898. – № 2.
17. *Російський державний історичний архів.* – Ф. 772. – Оп. 1. – Спр. 4027. – 1857.
18. *Російський державний історичний архів.* – Ф. 777. – Оп. 2. – Спр. 5. – 1857.
19. *Частная переписка Г.П. Галагана. 3. Письма П.А. Кулиша (1856–1858 г.г.) // Киевская старина.* – 1899. – № 9. – Отд. I.
20. *Шаховской Н.,* кн. Памяти П.А. Кулиша // *Русское обозрение.* – 1897. – № 3.

Отримано 4 вересня 2014 р.

м. Київ

